

Murányi Veronika*

A romlás virágai?

A környezetvédelem helyi alkalmazkodásának kérdései
a gyimesi területfejlesztési elképzelések példáján[†]

A Gyimes-völgy a Kárpát-medence egyik utolsó olyan, viszonylag zárt területe, ahol mindmáig fellelhetők a premodern kulturális minták. A völgy lakóinak műveltségében a legutóbbi időkig jelen voltak a tárgykultúra és a társas viszonyok archaikus elemeket őrző jellegzetességei, így az önellátás magas foka, a nyelvhasználatot jellemző régi grammatikai struktúra és szókincs, az erős középkori és balkáni hatásokat mutató zenei kultúra vagy a panteisztikus elemeket is magában foglaló népi vallásosság.

Ezek alapját a területi viszonyokhoz messzemenően igazodó hagyományos havasi gazdálkodási forma adta, amely kialakította és máig fenntartja a közösségi struktúrák és a környezeti viszonyok magas fokú harmóniáját, a Gyimes-völgy egyedülálló tájmorfológiai és tájszerkezeti jellegzetességeit.¹ Ezt egy rendkívül gazdag, bonyolult visszacsatolásokkal átszőtt kulturális-társadalmi világ élteti, ami a környezet aktív feltárását, kialakítását és folyamatos harmonikus működtetését biztosítja. Ugyanakkor az elmúlt évszázadban – különösen a rendszerváltozás óta eltelt időben – e harmonikus működéssel ellentétesen ható és történelmi léptékben rendkívül gyors és drasztikus folyamatok hatnak e közösségek életére: egyrészt a modernitás és a globalizálódó világ munka- és gazdasági rendszereinek, illetve konzumtermékeinek, valamint az ehhez kapcsolódó tömegkultúrának a beáramlása az ezektől eddig jórészt érintetlen közösségbe, másrészt – az épp e negatív hatások csökkentésére újonnan indított – fejlesztési programok rövid és hosszú távú hatásai. Ezek alapján a következő társadalmi hatásokkal jellemezhető folyamat összetett hatása érvényesül a Gyimesekben: (1) a máig fellelhető helyileg adaptálódott paraszti *organikus gondolkodás és életmód*; (2) a XX. század második felében, de különösen az utolsó harmadában mind erőteljesebben jelentkező, a *modernizációval, az iparosodással, illetve a fogyasztói kultúrával kapcsolatos*

---

* A szerző etnográfus, az ELTE BTK Európai Etnológia Doktori Program doktorandusza.

† A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjának támogatásával készült, a kutatás befogadó intézménye a csíkszeredai Siculus Kutatóintézet volt.

¹ A témával foglalkozó kutatások közül Ilyés Zoltán (2007) munkáját emelném ki, aki a tradicionális gyimesi kultúrtáj kialakulásáról, formáló erőiről írt.

társadalmi és értékminták; valamint (3) ez utóbbi jórészt igen káros, a helyi társadalom és környezet leépülésével járó következményeinek kivédése, illetve a Gyimesek környezeti szempontú fejlesztését célzó *ökológiai, környezetvédelmi gondolkodás és problémamegoldási stratégia*, ami az utóbbi évtizedben vált egyre jelentősebbé.

Gyakran tapasztalható, hogy e harmadik kulturális hatás, a „fenntartható fejlődés stratégia”² gyakorlati alkalmazói (de akár a befogadók is) evidenciaként kezelik, hogy az mindig és magától értetődően pozitív viszonyban áll a „helyivel” és az „organikussal” (hiszen e kutatások és fejlesztések épp a „helyi” védelme érdekében, a korábbi ipari fejlesztések tájat, természetet és helyi társadalmat tisztító hatásainak csökkentésére, esetenként visszafordítására irányulnak). Ám már a felszínes összehasonlítás során is feltűnő az ipari, illetve az ökológiai stratégia néhány hasonlósága, így a városi eredet, a modernitás elveinek megfelelő szerveződés, a politikai támogatottság, a tudományosság igénye és a racionálisan tervezett cselekvési modellek.

Mindezek alapján arra keresem a választ a Gyimes-völgy jelenleg folyó, a fenntartható fejlődésre koncentráló fejlesztési stratégiának néprajzi nézőpontú végiggondolása során, hogy a két, belső értékkel bíró gondolkodás és világkezelési mód – a helyileg adaptálódott paraszti *organikus gondolkodás és életmód*, valamint az *ökológiai, környezetvédelmi gondolkodás és problémamegoldási stratégia*³ – hogyan hat egymásra a fejlesztések során, erősíti, esetleg ellenkezőleg, gyengíti vagy kioltja egymást? S vizsgálom azt is, hogy a fejlesztők vajon figyelembe vették-e ezeket a hatásokat.⁴

² A továbbiakban némi leegyszerűsítéssel „fenntartható fejlődés stratégiaként” hivatkozom minden környezet- és természetvédelmi, illetve a helyi fenntarthatóság érdekében végrehajtott fejlesztésre és beavatkozásra. Bár így olyan technológiák, eljárások kerülhetnek egy kalap alá, amelyek esetenként távol állnak egymástól (például egyrészt az ökológiai gazdaságtan, másrészt a környezetgazdaságtan elvi megfontolásai alapján), mégis, ezek a különbségek ott és akkor a konkrét cselekvésekben, akciókban nem jelentkeztek számottevő mértékben, és mindenképpen másodlagosnak minősültek az alkalmazott átfogó „fenntartható fejlődés stratégia” és az organikus kultúra egymáshoz való viszonyában. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy egy későbbi, már finomabb eszközökkel végzett kutatás ne mutathatna ki e stratégia különböző nézőpontú elemei között különbségeket az organikus kultúrával való viszonyukban.

³ A két kulturális hatás gondolati, problémakezelési, cselekvési stb. összehasonlító elemzése messze meghaladja e dolgozat kereteit (a részletek a további kutatások tárgyát képezhetik majd). Itt mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az *organikus gondolkodással való viszonyukban* fellelhetők olyan hasonlóságok, melyeket eddig talán nem értékelték a súlyuknak megfelelően.

⁴ Fontos, hogy szó sincs arról, hogy a cikkben olykor kritikai éllel bemutatott fejlesztési folyamatok egyébként értékorientált voltával, pozitív szándékával vagy

A Gyimesek világa

A premodern kulturális minták három, a Gyimesek táji, társadalmi harmóniájának fenntartásához alapvetően hozzájáruló területe a társadalmi kapcsolatok világa, a hagyományos gazdaság és a vallás mintái.

A társadalmi kapcsolatok hálójának megjelenési területei: a rokoni, műrokoni,⁵ szomszédsági viszonyok, az egymáson való segítség (és az egymás segítségére való utaltság), illetve a közös véleményalkotás, a tudás- és élményátadás mintáinak hagyományos információs hálói. A völgy társadalmi-gazdasági-kulturális alapmintáját a hosszú időtávokat tekintve is állandónak és egyúttal adaptívnek minősülő *morális alapminőségek* és az azt gyakorlatban megjelenítő *munkaszervezési folyamatok* adják. Ezek az alakulatok itt jóval erősebb *diszkurzív és szimbolikus* vetülettel bírnak, mint ahogy az más rurális területeken jellemző, amit nagyrészt e közösségek évszázadokon át tartó viszonylagos érintetlensége magyaráz, de amit ki is kényszerít az aránylag nehéz megélhetést biztosító környezet stb.

A földrajzi környezet miatt kialakult bizonyos fokú külső zártság és az otthon–szomszédság–pataka⁶ harmonikusan táguló élet- és gondolkodásmódja az élet súlypontját máig a *lokalitáshoz* köti. Ez a mentalitás a mindennapokban és öntudatlan aktivitással alkotja meg pillanatról pillanatra a fizikai, természeti és közösségi környezet szimbolikus terét.⁷ Mindezek a jellegzetességek egy olyan egységnek tekinthető *aktív-reflektálatlan fogalmi hálóban* összegződnek, amely a mindennapi gyakorlatot képes a Világgal mint transzcendensként elgondolt és megélt „Egésszel” szoros összhangban működtetni. Ez a szabályzókör a rendszerváltozás után kezdett ro-

---

a „fenntartható fejlődés stratégiával” általánosságban ne értenék egyet. Az írással mindössze annyi a szándékom, hogy e folyamatok plasztikusabbá tételéhez, az előre eltervezett eredmények mellékhatásainak helyes értékeléséhez, illetve a kétséges következmények feltárásához segítséget nyújtsak.

⁵ Műrokonságnak nevezik, amikor nem vérrokonok rokonsággal egyenértékű kapcsolatot teremtenek, s ezt valamilyen szertartással megerősítik. Műrokoni kapcsolat például a komaság és a keresztszülőség.

⁶ A „pataka” a völgyekben húzódó településrészletek gyimesi megnevezése.

⁷ Setétpatakon legutóbbi, 2010-es ott jártamkor az út és egyben a patak két oldalán sorra egy-egy kis fenyőbojt volt a kerítésekhez tűzve egészen a templomig haladva attól a kaputól indulva, ahol már nem egy, hanem két fenyőcske állt odafeszítve, csúcsaik apró fekete szalaggal – olyan fiatal halottat jelezve, aki még nem volt házas (később ért el hozzám a hír: öngyilkos lett a fiú). Ez az út menti „képsor” költői viszonyulása és metaforikus jelképrendszere által a legmagasztosabb módon áll kapcsolatban az élettel. Nem állítható, hogy tudatos volna az a képalkotás, amint a kis fekete szalagos fiatal fenyőket elhelyezik a szülői háztól a templomig, mégis pontos és teljes.

hamosan tágulni, majd pedig feloldódni a mind hangsúlyosabbá váló „külső” folyamatok hatására.

Egy egységes világgént tekinthető közösségnek, valamint környezetének a leépülése, akár pusztulása akkor kezdődik, amikor e humán ökoszisztéma⁸ „burkoló felszíne”, a közös értelmezésnek keretét biztosító szimbolikus tér elkezd leépülni. Ezt az értelmezési teret a Gyimesekben a katolikus hit, a vallás és az ehhez elválaszthatatlanul kapcsolódó néphit és népi vallásosság biztosítja. Bár a mindennapi intézményesült vallási keretek oldódni látszanak Gyimesben is, mind a mai napig létezik e másik – megkockáztatom: az előzőnél mélyebb és erősebb – szimbolikus tér, ami minden odalátogató által azonnal érezhető.

A gyimesi ember ugyanis máig felismerhető módon transzcendens alapállással közelít az őt körülvevő „Élő Világhoz”, amelynek része a természeti környezet és a közösség is – akár a legparányibb élőlénytől a patakok hangján és a szél- vagy a napjárás jellegzeteségein át a helyi közösségek egyre táguló köreiig. Ez a transzcendens alapállás megnyilvánul a mindennapi élet minden vetületében és szegletében (közvetlenül befolyásolva a közösség gyakorlati tevékenységét is), anélkül hogy ez akár egy pillanatra is tudatos reflexió tárgyává válna. Éppen ez a reflektálatlanság óvja egyelőre ezt a szellemi mélyréteget – ideig-óráig – a médiumok által mind radikálisabban közvetített kommunikációs hatásoktól, illetve azok deszakralizációs következményeitől.

A modernizáció negatívumai Gyimesben

Annak ellenére, hogy a XIX. század második felétől Gyimes egyre inkább bekapcsolódott a kapitalista kereskedelmi és ipari életbe, a XX. század kilencvenes éveinek elejéig alig változott a gyimesiek életmódja. Az ipari vagy szolgáltató munkahelyet választók a pénzkereső munka mellett sem hagytak fel az otthoni gazdasággal, az életmód továbbra is ott őrizte súlypontját. A városi munkavállalás, az „idegen értékrend és életnorma” megtapasztalása ugyan egyre erőteljesebben nyomta rá bélyegét a gyimesi kultúrára, ám ezek

---

⁸ A humán ökoszisztémának máig többféle definíciója él a szakirodalomban. A legáltalánosabban elfogadott szerint a humán ökoszisztéma az emberi közösségek olyan környezeti szempontú rendszerszemléletét jelenti, amely egyszerre számol a közösség pszichológiai, szociokulturális, politikai és gazdasági jellemzőivel, valamint azok kapcsolatával a környezet mentális és fizikai vetületeivel (lásd például Douglas, 1999).

a hatások ekkor még többszörös – hagyomány alkotta – szűrőn keresztül érvényesültek.⁹

Az 1989-es politikai fordulat radikális változásokat hozott, az addig archaikusnak mondható kultúra az élet minden szintjén drasztikus modernizációs kihívásokkal szembesült. Ennek talán leglényegesebb eleme, hogy a modernizáció következményeként a pénz mint elvont értékmérő mind általánosabban és áthatóbban veszi át a gyimesi közösségek szimbolikus és gyakorlati vonatkoztatási rendszerének szerepét, megváltoztatva a hagyományos gazdaságot fenntartó vonatkoztatási rendszereket, hiszen a gazdasági tevékenységek többségét egyre gyakrabban közvetlenül pénzben számolják el, ritkítva ezáltal például a kalákaszerű és más csoportos segítő mintákat. Másrészt – és talán ennek van komolyabb hatása – mindinkább szűkül azoknak az életminőséget általános értelemben befolyásoló jelenségeknek a száma, amelyek függetlenek maradtak a pénzhasználatától. Beindult a városi mintákra szerveződő (túl)fogyasztás alapját képező öngerjesztő ciklus, amelyben a „vidéki ember az elmaradottságát” a fogyasztás növelésével próbálja orvosolni. Ez a jelenség szétzilálja a helyi társadalom belső értékrendszerét és a közösség kapcsolati hálóját.

E folyamat jellegzetessége, hogy az új túlélési stratégiák éppen a mind ez ideig igen stabil és a közösség szempontjából nagy jelentőségű morális alap feladásával és gyakran a természeti környezet durva kihasználásával járnak. Ez azért is aggályos, mert a helyi lakosság e gyors egyéni meggazdagodást eredményező „kitörési pontokat”¹⁰ igen gyakran pozitívan értékeli, így az ilyen ökoszociális szempontból többnyire önpusztító jellegű stratégiák erősítik a környezetromboló folyamatokat.

A következőkben a településkép–tájhasználat, a környezetminőség és a közösségi kapcsolatok változásának rövid ismertetésével azt a három területet mutatom be, amelyek a legszembetűnőbb módon jelzik a völgy modernizációs átalakulásának negatív, a hely harmóniáját felszámoló tendenciáit.

Változó településkép és tájhasználat

A régi település- és tájkép alapja az a nagyon nehezen felfejthető közösségi folyamat volt, amelyben a funkcionalitás, a gazdasági érdek, a személyes és közösségi tér, illetve a kultúra egymásba ágyazott jellegzetességei évszázadokon át egymáshoz csiszolták a tájat

⁹ Biczó Gábor (2003) a gyimesi kultúra kapcsán ezt az időszakot „premodernizációnak” nevezi, ahol a hagyományosnak nevezhető életmód, kultúra és társadalomszerkezet a modernizációs hatásokat átalakítva olvasztja magába.

¹⁰ Tipikus új kitörési stratégia a fűrészüzemek kialakítása és működtetése.

és az embert, a települést és a domborzatot. Ez a folyamat olyannyira nyomot hagyott az ott élőkben, hogy a legutóbbi időig öntudatlanul is követték ezt a mintát (még ha tudatos, önreflexív módon „szépként” nem is ismerték fel).

Ma már azonban kevésbé beszélhetünk erről az egységes, magas rendű esztétikai értéket hordozó értékítéletről. A változó értékrend szerint a „rég” mind formájában, mind pedig funkcióját tekintve „túlhaladott”, a szegény és zárkózott múlt emléke – az új minták azonban már nem a közösségen belülről, szerves fejlődés útján, a régiekből építkezve, azt továbbalakítva alakulnak tovább. A korábbi építőanyagok és formák például negatív töltéssel telítődtek (még ha funkciójukban megelőzőbbek is voltak): a még jól működő fa nyílászárókat műanyagra cserélik, a plafont gipszkartonnal borítják, egyre gyakoribb az inox (krómozott, csillogó fém) berendezés stb. A ház válik a legfőbb befektetési céllá, azt az élő és dinamikus vagyont, amit korábban folyamatosan visszaforgattak föld vagy állatok vásárlásába, most passzív-statikusan módon a ház építésére, bővítésére, csinosítására költik.

A településkép átalakulásának másik jellegzetes tendenciája – ami persze nem független az előzőtől – a kultúrtáj térszerkezetének drasztikusan gyors és erőteljes átalakulása: egyfajta *visszahúzó* és *koncentráló* hatás. A jellegzetes gyimesi tájszerkezet elmúlt több mint kétszáz éves történetét a területfoglalás, a belakott és művelésbe vont – és *ezáltal óvott, kezelt* – területek folyamatos növelése jellemezte. A XX. század utolsó harmadában, de különösen az utóbbi két évtizedben viszont exponenciálisan gyorsul a település központi részeitől távolabb eső területek elhagyása. A hegyi szállásoknak (kalibáknak)¹¹ évről évre nagyobb része marad üresen, mivel a gazdálkodás visszaszorulásával csökken a családonkénti állatszám is. (Ennek következményeként az egy vagy két tehenet már egyszerűbb a háztól a közeli legelőre kihajtani, mint hónapokra *kiköltözni* a kalibához vagy nap mint nap ingázni a lakóház és a kaliba között. A hegyi szállások sorra lakatlanná válnak, a fennmaradt üres épületeket elbontják vagy jelentősen átalakítva nyaralókká válnak a kívülről érkezők számára. Ez a folyamat már elindult, noha jelen-

---

¹¹ A hegyi szállás építménye az alig néhány négyzetméteres, egyetlen helyiségből álló *kaliba*, közelében az istállóval – tavasztól őszig innen hajtják legelni az állatokat és itt végzik a tejfeldolgozást, sajtkészítést. A völgyi belsőségektől 5–10, olykor 20–30 km-re is lehetnek ezek a szállások, ahová a család egy vagy két tagja (esetleg egymást váltva) felköltözik az év melegebbik 5–7 hónapjában. Az állatok telettése már a lakóház körüli istállóban történik, a nyáron begyűjtött takarmányon. A kalibák építését és használatát nagy állatszám mellett a völgyek menti legelők szűkössége indokolta.

leg még nagyobb a külső kereslet a völgybeli lakóházak iránt. Amit ma a táj képén látunk, az tehát a múlt. A hagyományos tájmintázatot fenntartó művelésági rendszerek fokozatos felszámolódása hamarosan a kultúrtáj képét is átírja. Az állatállomány jelentős csökkenése és a gazdálkodás egész rendszerének átalakulása miatt megszűnhet a több gazdasági telephelyen zajló, transzhumáló havasi gazdálkodás, és ilyen módon a magyar nyelvterületen egyedülálló gazdálkodási forma tűnhet el.¹²

Ugyanakkor erdélyi és magyarországi magyarok, illetve más külföldiek mind több régi házat vesznek meg nyaralónak a települések központi részein is. Az eredeti gyimesi házat az új tulajdonos gyakran elbontatja és elszállíttatja egykori helyéről, megbontva így a *ház–telek–pataka* lokalitás sor harmóniáját. A nyaralót kereső idegenek és a régi, ódivatú házuaktól szabadulni vágyó helyiek igényei ezen a ponton találkoznak. A régi ház gyakran már útban van a telken, helyére újat építenének, vagy már fel is építették az udvaron. A régi épületet aztán gyakran nem a településképbbe illeszkedve épített fel az új tulajdonos, hanem a völgy helyett inkább kissé a domboldalra (mert onnan szebb kilátás nyílik), valamint minél közelebb a patak fejéhez, a többi háztól távolabb, hogy pihenésre alkalmasabb legyen a környezet. A lakóház mellé természetesen nem épül gazdasági épület, és a kert is egyéni módon alakítják. Így a helyi birtokok iránti külső kereslet növekedése nemcsak a régi házak eredeti helyükről való eltűnését és szerepük megváltozását gerjeszti, de a település- és tájképet, illetve e terek funkcionális szerveződését is radikálisan átformálja.

A környezetminőség romlása

A modernizáció és különösen a növekvő fogyasztás hatására a helyi kultúra számára ismeretlen (mű)anyagok és ezáltal hulladéktípusok kerültek a gyimesi tárgykultúra körébe, melyek nem illeszkedtek a hagyományos *hulladékkezelési* mintákba. Megváltoztak a tárgyhatalmat mintái is (és itt visszautalhatunk a fogyasztási szokások átalakulásához): az egyes tárgyak élettartama, használati ideje jelentősen csökken, így gyorsabban és nagyobb mennyiségben válnak hulladékká.

A hagyományos gyimesi hulladékkezelés máig fontos értéke, hogy szinte az összes szerves eredetű hulladék újrahasznosul, de legalábbis nem hulladékként marad fenn. Ez a rendszer kezd átalakulni. Az anyag-visszaforgatáson és az újrahasznosítás technikáin alapuló több száz éves helyi adaptív hulladékkezelés felszámoló-

¹² A gyimesi kultúrtájat veszélyeztető folyamatokról és a kultúrtáj védelmének lehetséges lépéseiről lásd Ilyés (2000, 2006).

dik, mivel az állattartás, illetve az otthoni gazdaság megszűnésével ennek hagyományos feltételei lassan már nem lesznek adottak. A másik probléma, hogy a hagyományos hulladékkezelési technikák nem alkalmasak az új típusú hulladékok (műanyag, gumi, fém stb.) kezelésére, s ezek jelentős részét az eredeti minta szerint a háztartások még ma is elégetik, elássák, félreeső helyeken lerakják vagy a patakba öntik (vö. Murányi, 2007).

Egyre veszélyesebb tendencia a Gyimes völgyének növekvő *vegyszerhasználata* is (növényvédő szerek, háztartási vegyszerek, festékek, elemek stb.). Az ott élők kulturális mintáiban ugyanis egyáltalán nem szerepel a „vegyszernyi mennyiségű” minimális adagok kezelése, hiszen az alapvetően eltér a Gyimesekben alkalmazott őr-, súly- és léptékmértékektől. Hasonlóképp aggályos, hogy a vegyszerek közvetlen hatása nem érzékelhető – térben, időben és hatásmódban távol jelentkezik –, ezért nem alakít ki megfigyelésen alapuló kezelési stratégiákat, mindenképpen tudatos felkészítést kíván. Másrészt a Gyimes hegyvidéki ökológiai rendszerei igen érzékeny társulások, amelyekben a vegyi szennyeződés viszonylag rövid idő alatt is igen komoly károkat okozhat.

A modernizálódó völgy sarkalatos problémája a *szennyvízkezelés* megoldatlansága is, ami a vízhasználat növekedésével és a háztartási vegyszerek gyarapodásával mind égetőbb lesz. A fürdőszoba (káddal, mosógéppel, vécével) és a konyhai vizes blokk minden új háznak természetes része, és a régi épületek ilyen irányú modernizálása is folyamatos. Ez annak ellenére is így van, hogy a „civilizációs vívmányok” kialakításának tényéből nem feltétlenül következik azok rendeltetészerű használata. Ezek esetében is gyakran inkább egyfajta kívülről jövő civilizációs nyomás eredménye a komfortosítás, mintsem belülről jövő szükséglet.¹³ Megfigyelhető a turizmusnak a fürdőszobák építését siettető hatása is, mivel több esetben azokhoz a családokhoz közvetítenek csak vendégeket, akik vállalták, hogy fürdőszobát építenek számukra (a számukra szó nem tévesztés, hiszen ha idősebbekről van szó, gyakori, hogy a ház lakói továbbra sem használják tisztálkodásra az új helyiséget). A szennyvízelvezetés kialakítása azonban nem megoldott, s ennek hiányában a legkülönfélébb „megoldásokkal” találkozunk, amely következtében a szennyvíz vagy elszivárog, vagy közvetlenül a patakvízbe jut.

Komoly probléma a terület *ökológiai veszélyeztetettsége* is, elsősorban a nagy arányú fakitermelés és az ennek következtében

---

¹³ Lajosa Veronika (2009) a moldvai csángók „bájéi” fürdőszobái kapcsán írt cikket a modernitás és a hagyományos kultúra találkozásának konfliktushelyzetéről.

kialakuló erősödő eróziós folyamatok következtében (amelyek az elmúlt években egyre pusztítóbb árvizeket is okoztak). Gyimes egyetlen jelentősebb ipari ágazata mindig is az erdő kitermeléséhez köthető faipar volt, a törvények és a morális alapállás azonban kevésbé engedtek teret az erdők pusztításának (és kellő erő is volt a törvények betartatására). Az 1989-es fordulat után az erdők jó részét ismét magánkézbe adták, majd ebben az új, mind a törvényi, mind pedig a morális szabályozottságot fellazító helyzetben a „vadkapitalizmus” normái érvényesültek, illetve érvényesülnek mindmáig. Az erdőállomány kiaknázandó anyagforrásnak számít, és a fiatal generáció munkalehetőségek híján a családi erdő (vagy másvalaki erdőjének) kivágásából igyekszik pénzhez jutni.

Hasonlóképp a biodiverzitás átalakulásának, csökkenésének irányában hat a transzhumáló gazdálkodás már említett felhagyása, amely mind a legelőterületek, mind a kaszálók átalakulását, ökológiai értékének változását vonja maga után.

Közösségi kapcsolatok leépülése

Az individualizálódás irányába mutat a társadalmi kapcsolatok hálójának átalakulása – a rokoni, szomszédsági viszonyok, az egymáson való segítség (és az egymás segítségére való utaltság) mintáinak gyengülése, noha a modernizált társadalmakhoz képest ezek itt még mindig jóval erősebb szereppel bírnak. Amíg gazdálkodásból élt a közösség túlnyomó többsége, és nem is igen látták a boldogulás egyéb lehetőségeit, jobban függtek egymástól, egymás segítségétől. Az *individualizálódás* egyik oka, hogy a pénz felértékelődésével és a generációk közötti távolság növekedésével az egyéni pénzkereső munkára kerül a hangsúly. Az egyénileg is biztosítható megélhetés teret enged a régen közösségi alapú munkaszervezésből való kilépésre és a közös morális alaptól, értékektől való távolodásra. Ennek egyik következménye például a kalákák fokozatos felszámolódása. Egyes családok kiválnak, nem kérnek segítséget, és már nem is adnak, a szomszédok, komák helyett családi körben igyekeznek elvégezni a nagyobb munkákat (kaszálás, takarás, pityókaszedés).¹⁴

Hasonló individualizációs folyamat zajlik le az egyes családokon belül is, amely a mind gyakoribb és élesebb generációs konfliktusokban nyilvánul meg. A ma középkorú, illetve idősebb generáció magára hagyottnak érzi magát a családi gazdaság működtetésében,

¹⁴ Tovább nehezíti a gazdálkodók helyzetét, hogy így megnövekedtek annak anyagi (pénzbeli) költségei is: a segítség-visszasegítés mintáit felváltja a fizetett munka – ahol fizetségként a költség (tejtermék) már nem elfogadott ellenérték, hiszen aki nem visszasegítés alapon dolgozik, pénzt kér munkájáért.

amelyet tovább terhel a gazdaság jövőképeinek bizonytalansága: a ma 30-40 év körüli generációhoz tartozók többsége nem tervezi, hogy a szülei (nagyzülei) által vezetett gazdaságot és gazdálkodási formát átveszi, többségük számára a kalibázás például már semmilyen módon nem illeszthető saját munkaszervezési és életviteli szokásaihoz. Ilyen módon érthető a szülői generáció elbizonytalanodása is az örökölt minták követésében, hiszen láthatóan nincs kire hagyniuk az általuk felhalmozott értéket, sőt annak értéke is mindinkább kétségessé válik.

A múlt leértékelődő tapasztalatai (és a hozzá tartozó tudás) egyre kevésbé adnak támpontokat a jövő élethez. E disszonancia feloldására erős a vágy a múlttól való távolodásra.¹⁵ A múlt közösségen belül kialakult értékei összekapcsolódnak a gazdálkodás – a földhöz, a munkához, az állatok napirendjéhez való alkalmazkodás – „rabságának” képével, a „régiek” ruháinak, tárgyainak, házainak, s egyáltalán: a „szegénységének” érzetével. A távoli viszonyítási pontok átvett sztereotípiái nyomán mindez „elmaradottságukra”, „tudatlanságukra” emlékezteti őket, amitől szabadulni igyekeznek.

Átalakulóban vannak az olyan közösségi diszkurzív folyamatok is, mint a közös véleményalkotás, a tudás- és élményátadás mintái – a hagyományos információs háló, a „ki, miről, mit mond, és mit gondol” szövevénye –, ami a közös értékek meghatározásának alapja. Az átalakulás részben összefügg a modernizációval, a modern kommunikációs eszközök, és így a mediatizált telekommunikációs minták terjedésével, hiszen az övéktől eltérő kulturális minták tűnnek fel viszonyítási pontokként. *„Mindebből az individuum számára az következik, hogy megnövekszik a másság, a kontraszt érzésének, tapasztalatának élménye, s ez szorosan összefügg az identitás problémájával. A ki vagyok én, hova tartozom kérdései ebben a társadalmi-kulturális térben másként válaszolhatók meg, mint a közvetlen családi s más elsődleges szövedékek közegében.”* (Fejős, 1998, 15. o.)

A közvetlen személyközi kapcsolatok fokozatosan teret veszítenek, az esti családi beszélgetés vagy szomszédolás helyét lassan átveszi a televíziózás. Hasonló hatásúak az egyszemélyes gazdasági tevékenységet lehetővé tevő technikai eszközök is: a *takaró kalákák* helyét például átveheti az egyszemélyes kaszálógép (a kaszálógépek terjedésének jelentős korlátot szabnak a meredek hegyoldalak, de a lankásabb területeken már használják). A közös értékek, ideák, kulturális minták már nem kizárólag a saját közösség

¹⁵ A generációs konfliktusok és az „elmaradottság imázs” összetevőiről lásd még Biczó (2005, 2007).

keretein belül terjednek és teremődnek, hanem olykor távoli társadalmak, esetleg éppen multinacionális cégek teremtik azokat. Egy középkorú gyimesi asszonyt idézve: *„Nem voltak meg régebb ezek az igények, sem a ruházatra, sem az étrendre. Nem voltak ennyire világosak az emberek, mint most. Most már annyira ki vagyunk világosodva mindannyian, hogy majdnem az egész világot áttekintve, nem akar az itteni ember sem lemaradni, hogy na úgy, mint régebb, tejjel, túróval, puliszkával éljen.”* Jellemző folyamat ehhez kapcsolódva a *„fogyasztás magánosítása”*, ami ütközik a hagyományos paraszti életmód még részben élő szigorú szabályozó rendszerével, ahol a fogyasztás döntő többségét még a közösség normái felügyelték, és a javak megosztása is tágabb keretek között zajlott.¹⁶

A valóság és a vágyak közötti távolság, az elérhetetlen referenciapontok miatt az emberekben erősödik a marginalitás élménye, csökken az önbecsülésük, a korábbiaknál egyre több javat birtokolva is mind szegényebbnek érzik magukat: kialakul a *relatív szegénység* tudata. És a jövedelmi különbségek nemcsak a távoli mintákhoz képest, de a saját közösségükön belül is jelentősen megnövekedtek. A (gyakran talmi) vágyak és a reális lehetőségeik közötti távolság feszültséget, frusztrációt kelt, amelyet például alkoholizmussal vezethetnek le.

Fejlesztés a védelemért

A spontán modernizáció és az azzal összefüggő szociokulturális változások negatív hatásait felismerve a *fenntartható fejlődés* elveit szem előtt tartó fejlesztés kidolgozására és kivitelezésére több szinten történtek lépések, amelyeket elsősorban a Pogány-havas Kistérségi Társulás koordinált. A szervezet 1999-ben alakult a települési önkormányzatok, társadalmi és gazdasági szervezetek összefogásával a térség fejlődésének helyi koordinálására. A társulások munkáját a megyék felügyelik, amelyet az országos szintű és a csatlakozás óta az európai uniós politika is befolyásol. (Külön vizsgálatot érdemelne az európai uniós programok és támogatások – gyakran negatív – hatásainak elemzése.¹⁷)

¹⁶ A javak közösségi elosztásának tipikus példája az ajándékozás szokásokba ágyazott rendszere, a keresztszülőség és komaság kiterjedt hálózata (Gyimesben egy gyermeknek 15-30 pár keresztszülője is lehet), ahol a nagyobb anyagi terhet jelentő életfordulókon/élethelyzetekben kölcsönös alapon támogatják egymást a családok.

¹⁷ A gyimesi térség jövője szempontjából az Európai Unióhoz való csatlakozás egyrészt komoly lehetőségeket, másrészt azonban még komolyabb veszélyeket hordoz. Az uniós támogatási rendszer követelményei – mint ahogy az általánosan ismert – nem mondhatók „kulturálisan érzékenyek”. Mi több, ahogy az

A kistérségi fejlesztési stratégiákat 2006 és 2008 között dolgozták ki, ahol három fő fejlesztési területet jelöltek ki: turizmus, mezőgazdaság, környezet- és természetvédelem. A következőkben a 2008-ban elkészült környezetvédelmi és turizmusfejlesztési stratégiák főbb elemeit, illetve az azokhoz kapcsolódó projektekben¹⁸ megjelenő néhány irányelvet mutatom be vázlatosan, elsősorban nem elemzési szándékkal, hiszen ezek általában szűken vett szakkérdések, amelyek tárgyalása meghaladja a szerző szaktudását és e cikk kereteit. A cél az alapos tudással és jó szándékkal összeállított javaslatok ismertetése annak érdekében, hogy azok összevethetők legyenek a helyi közösségek kulturális mintáival.

A fenntarthatóság ökológiai vetületei

Az ökológiai gondolkodás alapvetően a táji, kulturális és ökológiai sokszínűség, illetve stabilitás fenntartására összpontosít, átfogóan értelmezve a degradálódás jelenségét. A kialakítandó stratégia alapját az adott humán ökoszisztéma ökológiai, természetvédelmi értékeinek jelenleg is folyó¹⁹ meghatározása szolgáltatja (felmérésekkel, adatbázisok kialakításával). Az előzetes felmérések alapján a fenntarthatóság szempontjából kiemelten kezelendő problématerületek: a táj természeti értékeinek (a természetes növény- és állatvilág, a víz, a föld, a levegő tisztaságának) védelme; a kultúrnövények gazdagságának, magas diverzitásának (a régi tájfajták, „népi génbankok”) védelme; az ezt fenntartó hagyományos gazdálkodási gyakorlat, az antropogén táji elemek védelme; valamint a hagyományos gyimesi életmód azon elemeinek védelme, amik az erőforrások takarékos használatát alapul véve mindezt napjainkig megtudták őrizni.

A stratégia felismerte, hogy a hagyományos mezőgazdálkodás magas biodiverzitással társul, ugyanakkor *„a ma még jelenlévő hagyományos, kis léptékű, családi gazdálkodás veszélyeztetett helyzetbe került, mivel ökológiai és társadalmi szempontból ugyan fenntartható, de gazdaságilag a modern világban nem állja meg a helyét. Ezzel szemben a modern világnak a gazdasági fenntartha-*

Európa több régiójában is bebizonyosodott, kifejezetten hátrányosan is befolyásolhatják a helyi kultúra folyamatait, illetve ennek eredőjeképp a helyi társadalmak ökokulturális jellemzőit. A Gyimesekben több példa is azt mutatja, hogy a nem kellő alaposággal és érzékenységgel bevezetett uniós követelmények kifejezetten káros hatást gyakorolhatnak. Példaként említhető a tej minőségbiztosítási követelményeinek bevezetése, ami már eddig is jelentősen hozzájárult a hagyományos gazdálkodás felszámolásához.

¹⁸ Falukép-védelmi projekt 2006-tól, Kaszáló-védelmi projekt 2010-től.

¹⁹ Ennek átfogó bemutatását lásd a *Pogány-havas Kistérség környezeti stratégiájában* (Balázs et al., 2008).

tóság érdekében tett lépései nagy veszélyt jelentenek a térség ökológiai és társadalmi tőkájére” (Bíró et al., 2010, 99. o.).

A völgy napjainkat jellemző modernizációjából következő változó földhasználati mintákat (területek felhagyását vagy művelésük intenzívebbé válását stb.) minden felmérés a legnagyobb veszélyforrásként definiálja. Az ökológiai, gazdasági és társadalmi fenntarthatóságot egyszerre célul kitűző vidékfejlesztési stratégia *átállítaná* a hagyományos gazdálkodást egy a korábbiaknál jövedelmezőbb, de a biodiverzitást őrző, fenntartható gazdálkodásra.

A nagy biodiverzitású hegyi kaszálók védelmének konkrét lépései: a diverzitás és a hagyományos gazdálkodási technikák felmérése és dokumentálása; Natura 2000-es²⁰ területek kijelölése és e területek védelmét, illetve a fenntartható fejlődést lehetővé tévő helyi politikák kidolgozása. Ezt a javasolt földhasználati módszerekről szóló útmutatók összeállításával, a tejtermelésből származó jövedelem növelésével és a projekt eredményeinek a helyi iskolai oktatásba történő beépítésével támogatná a stratégia (Bíró et al., 2010, 11–13.o.).

Mivel *„az a kis léptékű mezőgazdálkodás, amely a Kárpátok vidékfejlesztésének alapját képezi, támogatások nélkül nem fenntartható”* (Bíró et al., 2010, 101. o.), a program elengedhetetlennek tartja, hogy a gazdákat (az általuk művelt területek értékeinek tudatosításán túl) anyagi kompenzációval tegye érdekeltté. *„Célunk, hogy gyönyörű hegyi kaszálóinkat olyan erőforrásként használjuk, amely bevételeket hoz a helyi közösségeknek és hozzájárul életminőségük javításához. Ezt a célt úgy lehet elérni, ha támogatjuk és segítjük azokat a jövedelemtermelő tevékenységeket, amelyek a biodiverzitás mint erőforrás fenntartható módon való használatán alapulnak (ökoturizmus, ökológikus gazdálkodás és a kaszálók »termékei«, mint pl. az élelmiszerek).”* (Bíró et al., 2010, 99. o.)

A környezetvédelem kiemelt területei

A kistérségi stratégia részeként kidolgozott vagy kidolgozás alatt álló környezetvédelmi programok válaszokat és megoldási javaslatokat tartalmaznak a jelenlegi helyzet problémáinak kezelésére. A program célja a fenntartható használat elvén alapuló átalakítás (környezeti károk felszámolása, a szennyező források megszüntetése, felvilágosítás és oktatás a helyi értékek további megóvásának céljával),

²⁰ A Natura 2000-es területek az Európai Unió által létrehozott, egész Európára kiterjedő élőhelyhálózat és zöldfolyosó-rendszer, amely a kiemelt jelentőségű természetes élőhelytípusok, a vadon élő állat- és növényfajok védelmén keresztül biztosítja a biológiai sokféleség megóvását, és hozzájárul kedvező természetvédelmi helyzetük fenntartásához, illetve helyreállításához.

amely a döntési mechanizmusba beépülve az elképzelések szerint kedvező társadalmi és gazdasági folyamatokat eredményez.

A környezeti monitoring-rendszer kiépítésével külön hangsúlyt fektet a program a környezeti elemek minőségváltozásainak követésére (a talaj-, a felszíni, a felszín alatti vizek és a levegő minőségének periodikus mérése) és erre alapozva a lakosság tájékoztatására a környezeti elemek minőségéről. A program legkonkrétabb és legkézzelfoghatóbb környezetvédelmi lépései:

(1) *Biztonságos hulladékkezelés kialakítása.* Főbb céljai az illegális hulladéklerakók felszámolása és rekultiválása, a keletkező hulladékok pontos felmérése, a hulladékhasznosítás arányának növelése, a szelektív gyűjtés bevezetése (különös tekintettel a veszélyes hulladékokra), hulladékgyűjtő szigetek kialakítása, valamint a lakosság tudatosítása a helyes gyakorlat érdekében.

(2) *Szennyvízkezelés megoldása.* A felszíni és a felszín alatti vizek mind súlyosabb szennyezését a szennyvízhálózat bővítésével, korszerűsítésével és jobb kihasználásával, esetleg alternatív szennyvíztisztítási technológiák bevezetésével próbálják megakadályozni. Az önkormányzatok már megindították a csatornarendszer kiépítésének tervezési munkáit, azonban tekintettel a szinte „fraktálszerű” településszerkezetre a kiépítés komoly műszaki problémákat vet fel és fajlagos költségei igen magasak. Első lépésben a fővölgyben, a Tatros mentén tervezik kialakítani a hálózat gerincét képező vezetékét.²¹ A technológiai megoldásokat kiegészíti a gazdaképzések szervezése, amely a mezőgazdasági gyakorlat megfelelővé tételét, valamint a hulladék- és tarlóégetés megszüntetését célozza.

Turizmusfejlesztés

A készülő területfejlesztési koncepcióban *központi helyet foglal el* a turizmus fellendítése. A kapcsolódó program 2008-ban készült el, amelyben a völgy vonzerőit a „*fejlesztési munka szempontjából leghasznosabb módon, piaci szemlélettel*” közelítik, és ezért a turizmus motivációi szerint csoportosítják (Hajdú et al., 2008, 18. o.). A stratégia felosztása eszerint: (1) természeti adottságok és a természeti adottságokon alapuló vonzerők (egészségturisztikai attrakciók, vízi turizmus és vízhez kapcsolódó attrakciók, természetjárás, öko-, vadász-, kerékpáros, falusi, téli sport- és hobbiturizmus); (2) hagyományokon és ember alkotta vonzerőkön alapuló attrakciók (gyimesi csángók, egyéb etnikumok, történelmi emlékhelyek, építészeti, művészeti, ipar- és közlekedéstörténelmi értékek, vallási értékek, szel-

²¹ Helyszűke miatt itt nem térhetünk ki a szorosan nem ide kapcsolódó árvízvédelem kérdésére, ami egyébként igen fontos, de sok esetben több mint kétszáz megoldást szolgáltat.

lemi kulturális örökség és annak tárgyasult értékei, gasztronómia, valamint lovas- és hivatásturizmus).

E vonzerők feltárásához és megfelelő használatához a következő lépéseket tervezik: turisztikai menedzsment szervezet létrehozása, a kistérség *turisztikai arculatának* kialakítása, tematikus utak szervezése az egyes attrakciók összekötésével, a *vendégek elvárásainak megfelelő* szálláshelyek biztosítása, célcsoport-specifikus *programok* szervezése (például lovassport, ökoturisztikai kínálat), az épített környezet megújulása hagyományőrző és egyben modern formában, az utak *aszfaltozása*, illetve pormentesítése, információs és irányítótáblák kihelyezése stb.

Faluképvédelmi program

A turizmusfejlesztéshez kapcsolódva a célok között szerepel – az önkormányzatokkal és építészekkel együttműködve – a faluképvédelmi program megalkotása, ami azt célozná, hogy a településkép minél inkább őrizze hagyományos értékeit, támogassa a régi épületek megmaradását, illetve az újonnan épülő házaknál visszaszorítsa a „nem odaillő” elemek alkalmazását. A régi épületek helyben való megmentésére azok turisztikai célú hasznosításának propagálása merült fel ötletként: az egyébként már funkciójukat veszített régi házakat tulajdonosaik ne elbontsák, hanem belül komfortosítsák, kiadható szálláshellyé alakítsák.

A billegő értékmérleg

Megkérdőjelezhetetlen tény a fenntartható fejlődés stratégiáinak létjogosultsága a Gyimesben, hiszen a klasszikus modernizáció, illetve az utóbbi időben a globalizáció negatívumai olyan erővel és ütemben foglalják el, írják át a helyi életmód alapjait, hogy az a gazdasági-szociokulturális és ökológiai rendszer stabilitását veszélyezteti.

A nemzetközi tendenciákkal összhangban, a modernizáció-globalizáció folyamataira reflektálva jelent meg Gyimesben a fenntarthatóságra törekvő fejlesztés gondolata. Több irányból érkezett, s része a „premodern” minták újrafelfedezése, nem ritkán idealizálása, de ide sorolható „a menteni, ami nálunk már elveszett” romantizáló gondolata is; az ebből eredő turisztikai (talán helyesebben: turizmusipari²²) érdeklődés; a lokalitás inkább gazdasági, semmint kul-

²² Turizmusiparon azt a profitorientált tevékenységet értem, amely egy adott természeti-társadalmi vonzerőt forrásként használva arra egységes vertikummá fejlesztett szolgáltatástermékeket épít fel (öko, szabadidős, wellness, sport, vadász stb.), és e termékek sikeres értékesítéséhez képes átalakítani a forrás minőségi jellemzőit, felhasználva ehhez helyben érvényesülő gazdasági potenciálját (például mint munkaadó stb.).

turális megalapozottságú/szándékú felértékelődése (helyi ipar, helyi élelmiszerek); valamint az ökológiai-biológiai sokféleség védelmének szándéka is. Kérdés azonban, hogy a gyimesi helyi kultúra e hatások kivédésének érdekében *az övétől ugyancsak alapjaiban eltérő* ökológikus stratégiarendszer mechanikus *átvételével* talál-e kiutat, vagy képes lesz e stratégiák bölcs és mértékletes beépítésével a hagyományaira támaszkodó, sajátos, súlypontját önmagában őrző életmódot fenntartani.

Tudatformálás

A fejlesztési stratégiák sikeres megvalósítását (akár környezetvédelmi, akár ökológiai és egyéb szempontok vezéreljék is ezeket) a racionális-mentális modellek megismertetésével, azok hasznosságáról történő meggyőzéssel igyekeznek biztosítani. A sokrétű eszköztárban gazdaképzések, rendezvények, a legkülönbözőbb témájú szórólapok és információs füzetek, népszerűsítő kiadványok terjesztése, különböző tréningek, fórumok tartása, táborok szervezése a helyi diákok számára stb. szerepel. Nem arról van szó, hogy a védelmi stratégiák szempontjából ezek elhibázott vagy helytelen elgondolások lennének, mégis látni kell, hogy e felvilágosító technikáknak a klasszikus modernizációs folyamatokhoz hasonló „tudatmódosító” hatása van, amely esetenként hasonlóképpen szaggatja fel a helyi kultúra szövetét, váltja le annak értékeit, kérdőjelezi meg a szimbolikus gondolkodásmód tényeit (például a természetvédelem szempontjából releváns tudományos kategóriarendszer átveheti, felülírhatja a helyi életmód és világismeret alapján kialakult természetismeret helyét). Arról nem beszélve, hogy ebben az esetben a változás minőségét befolyásolja, hogy a fejlesztési stratégiák információs elemei az „értetek tesszük” konnotációs mezejében hatnak. Ebben a térben a *külső szakértők birtokolják a tudást*, ezáltal egyfajta *külső kontrollt* képezhetnek, amivel a stratégiát végrehajtó helyi közösségek – adott témát illető – „*tudáshiánya*”, *önreflexivitásának* és *önérdek-érvényesítő képességének relatív gyengesége* áll szemben.

Fontos lenne annak vizsgálata, hogy a szakértők, fejlesztők technikai-tudományos gondolkodási, valamint probléma-meghatározási és -megoldási mintái milyen kapcsolatban állnak a helyiek gondolkodását, közösségi mentalitását jellemző és az előzőktől nagyban eltérő világkezelési módozatokkal. E probléma elhanyagolása és a fejlesztési stratégiák ilyen irányú vaksága lehet az egyik oka

a fejlesztések kétséges eredményeinek, a társadalmi diskurzusok gyakori eredménytelenségének.²³

A turizmusipar és a „bennszülöttek”

Mind a kívülállók, mind a helyiek többsége a kulturális örökség turizmus, illetve az ökoturizmus fellendítésében látják a legnagyobb esélyt a helyben való jövedelemszerzésre. A völgy „vonzerőinek” ilyen módon, a kereslet igényeit elsődleges szempontként kezelő számbavételével azonban a Gyimes-völgy minőségeinek egyfajta kiárusításáról van szó. *„A Gyimesi-szorosban a helyi kultúra gazdasági hasznosítása a térség gazdaságfejlesztésének egyik meghatározó forrása lehet, ám a kultúra piacosításának gátat szab a negatív elemekkel terhelt csángó identitás és a helyi kultúra tradicionális jellege.”* (Nagy Kalamász 2008, 108. o.).²⁴ E „külső logika” – amely az identitással már az első lépésekben is mint nehezékekkel számol – előreláthatóan mind erősebben számolja fel, de legalábbis fedi el az esetenként több évszázados adaptációs folyamatok révén kialakult alkalmazkodás logikáját.²⁵ Így kialakul egyfajta *mesterséges második valóságfelszín*, ami immár a turisták igényei szerint rendezi át a Gyimes-völgy természeti környezetét és társadalmát.

A kereslet más logikát és fejlődési utat diktál, mint azt a közösség belső fejlődése tenné. Ahogy ez a külső, a turista kulturális-társadalmi háttéréhez alkalmazkodó logika megjelenik a völgyben, az egyben minta az ott élők számára is. Ennek oka, hogy a turistát, a városit az ott élők egyúttal „fejlettebbnek”, „kulturáltabbnak” is tartják.²⁶ E második valóság virtuális terét később már a turizmusipar optimalizálja tovább, mint a vendégeknek szánt világot. E kulturális és cselekvési minták azonban nagymértékben hatnak az ott élőkre (például a turisták összehasonlíthatatlanul pazarlóbban bánnak a

²³ Mindeközben a Gyimesekben már hosszú évek óta anélkül folynak a helyi közösségek szimbolikus világának vallási, szellemi-pszichés vetületét elemző és komoly eredményeket hozó kutatások (például Pócs, 2008), hogy ezeknek az eredményeknek bármiféle kapcsolata lenne a fejlesztési stratégiák kérdéseivel, eredményeivel. Itt is visszaköszön a specializáció problémája: hiányoznak azok a szakemberek, akik e két tudásterület eredményeit képesek lennének kölcsönösen közvetíteni.

²⁴ Nagy Kalamász (2008) a kultúra gazdasági felhasználásának stratégiáit mutatja be, kiemelve az örökség-, illetve a kulturális turizmus területeit.

²⁵ Ami a táji fenntarthatóság közvetlen károsítása nélkül *közvetett* módon is képes veszélyeztetni az adaptív folyamatok működését – és ez még csak az első lépés a lejtőn.

²⁶ A várható káros hatás nyilván attól is függ, milyen módon alakul a turizmus: mennyire lesz „öko” az ökoturizmus, milyen mértékben kap szerepet a sportturizmus vagy a hivatásturizmus stb. De mindezek csak a változás sebességét befolyásolják, az irányát valószínűleg kevésbé.

forrásokkal /vízfogyasztás, áramhasználat stb., több szemetet termelnek, mint az ott élők/ és a sor hosszan folytatható).

Mindezek az átalakulások visszahatnak a turizmusra is, ami további változásokat gerjeszt a völgyben. A mind „egységesebb turizmusfelszín” ugyanis egyre inkább vonzza azokat a turistarétegeket, akik már nem „testközelből” szeretnék megtapasztalni a helyet, sokkal inkább egyfajta „látványosságként”, vagy a „ki-kapcsolódás tereként” viszonyulnak hozzá.²⁷ Ez a turizmus már erőteljesebben képes átalakítani a helyet, hiszen elsősorban már csak sportolni, szórakozni vágyik a résztvevő, s nem a megismerés, a találkozás vágya viszi a völgybe.

Ez a folyamat nem a jól látható tárgyi-anyagi szinten hat elsősorban, hanem a kultúra szimbolikus vetületeibe hatol be, illetve azt használja és éli fel forrásként. Tárgy szinten megtartónak *tűnik*, de a tárgyi-anyagi világ szimbolikus értékstruktúráját megváltoztatja, ezáltal a kultúra ezen elemei időben igen gyorsan teljesen más összefüggésrendszerben szerveződnek újjá – már az „új tárgy- és kultúrahhasználók” (a betelepülők, nyaralók, turisták, népi kultúra iránt érdeklődő városiak stb.) értékelvei szerint.²⁸ A turizmusipar által kiemelt, „fontossá nyilvánított” dolgoknak ezentúl egyre kevésbé van a használatából, funkciójából, szimbolikus hangoltságából származó önértéke, világalkotó szerepe. Sokkal inkább a helyi kultúrából „kifelé mutató” eszközértéke, a külső referenciát kiszolgáló hasznossága van, ami a „dolgokat” csak a mindennapok látványvilága számára tartja életben.

Megfogalmazódik a kérdés: hová vezet, ha a helyiek saját, régebbi (részleteiben máig is élő) kultúrája mint múzeum, mint skanzen jelenik meg a településen a mindennapi életben belül? Megváltozik a hozzá való viszonyuk, „kívülről tekintenek rá” – már nem mint az élet természetes, szerves részére, hanem valamire, ami a turisták számára érdekes és ezért pénzre váltható dolog, s ilyen módon a kultúra többi részétől elszakadva, ahhoz a korábbtól

²⁷ Már jelenleg is mind több helyi turistafogadó hely rendez „folklór programokat”, ahol a helyiek kürtöskalácsot kínálnak vagy táncolnak; akkor is (anyagi ellenszolgáltatásért), ha épp a szénát kellene forgatni és szorít a ruha, mert még fiatalokukban készítették, amikor utoljára használták eredeti funkciójának megfelelően.

²⁸ Remek példa erre a folyamatra a Balaton-felvidék hajdan eldugottabb falvainak s főként népi építészetének „felfedezése”, majd „újraértelmezése”, ahol a bebírók a hagyományos helyi építészet elemeit mint külsőségeket (és csak mint külsőségeket) megtartották, a ház maga és a település mégis gyakrabban élte-lenebb lett, inkább látványfalú, semmint mindennapi élettér. A turizmusnak az ökológiai és társadalmi sokféleségre gyakorolt hatásáról további magyarországi példákat említ Horn (2001).

eltérő módon kapcsolódva él tovább. Félő, hogy így az élet (a kultúra) egyre több része kerül kirakatba (havasi gazdálkodás, sajtókészítés) az „ökoturizmus” részeként, annak mintegy táptalajaként.

Sajnos úgy tűnik, hogy a fejlesztés a jövő lehetőségeit egy általa jól kezelhető – de a helyi kultúra szempontjából álságos – dichotómiává szűkítette: vagy engedik a modernizációs folyamatokat eddigi medrűkben haladni, ami azzal a veszéllyel jár, hogy például a hagyományos és a helyi kultúra szempontjából értékesnek ítélt épületek *eltűnnek*, vagy azokat erővel, szép szóval, anyagi megtérülés ígéretével, annak az árán is megmentik, hogy részben vagy teljesen *kiemelik őket a kultúra szövetéből*.

Környezetvédelem – a technológiák versenye?

A völgy környezetvédelmi problémáinak megoldására jó néhány javaslat született. A környezetvédelmi folyamatok elsősorban a területszennyezési és forráskezelési (például erdőhasznosítási, forrásvízbázis-kezelési) problémák megszüntetésére irányulnak, holott a helyi kultúra szempontjából is optimális technikai megoldások megtalálásához sem nélkülözhető a helyi szociokulturális viszonyoknak a jelenleginél jóval alaposabb számbavétele.

Az elképzelések többsége „csővégi megoldásokat” alkalmaz, azaz a szennyezést, a hulladékot mint a társadalom „outputját” kezeli, holott elvárható lenne az „input oldal”, azaz a felhasználás jellegzetességeinek, kultúrába ágyazottságának vizsgálata is a szennyezés csökkentése érdekében. Míg az előző elsősorban valóban technológiai megoldásokat jelent, addig az utóbbit a helyi kultúra és társadalom ismeretére kellene alapozni. Példaként legyen elég itt a szennyvízkérdés, a hulladékkezelés, az árvízvédelem vagy a tájvédelem – néha a helyi valóságtól elrugaszkodottnak tűnő – megoldási javaslataira gondolni.²⁹

²⁹ A programok egyes részei mintha sablonnal íródna, ami nem feltétlenül a stratégia kidolgozóinak a hibája, hanem inkább az európai unós és országos, kormányzati alapelvekhez, valamint bejáratott és elfogadott módszerekhez való alkalmazkodás számlájára írható. Ilyen a vezetékes szennyvízhálózat kiépítésének erőltetése, ami a településszerkezet adottságait figyelembe véve itt tökéletesen ésszerűtlen. Bár itt és most nem tértem ki a központi árvízvédelmi intézkedések illeszthetőségének kérdésére, megjegyzem, hogy a kistérségi programból ez a kérdéskör kimaradt. Ebben az esetben már olyan érdekek sérülhetnek egy karakteres véleményformáláson alapuló esetleges ellenállással, amellyel a társulás a saját létét fenyegetné. Itt utalnék Lantos Tamás (1999) cikkére, ahol a nonprofit szektor rendszerhibái között elemzi azok finanszírozási rendszerét, mivel ez a szervezeteknek az adományozó felé való kiszolgáltatottságát vonja maga után. Az állami és gazdasági szektor minimum lojális, de még inkább követő magatartást vár el az általa támogatott szervezetektől.

Amíg például a fejlettebb országokban a szemét útja az átlagember számára már nem látható, így a felelősség is eltűnik, addig itt – a szemmel látható következmények okán – meglenne az esély arra, hogy tudatosabb módon alakítsák a hulladékhasznosítási és -kezelési stratégiát. Ezért fontos lenne, hogy ne a hulladék növekvő mennyiségét követő, azt kiszolgáló hulladékszállítási rendszer alakuljon ki. A még meglévő értékes újrahasznosítási gyakorlatot megtartva és széles körű felvilágosító munkával alátámasztott szelektív hulladékgyűjtéssel kiegészítve, egy a helyi tudásra és szokásrendszerre épülő, azt „továbbfejlesztő” hulladékkezelési rendszer létrejötte sokkal kívánatosabb és szelídebb megoldás lenne.

A hegyi kaszálók – ökológiai értékek vagy az ökológia érdekei?

A természetvédelmi részprogramok alapját azok az ökológiai kutatások képezik, melyek eddig – s még inkább ezután – a völgy ökológiai állapotát hivatottak felmérni. Ennek keretében a kutatók elsősorban a hegyi kaszálók biodiverzitását és egyéb jellegzetességeit vizsgálják, illetve kialakítják a különösen veszélyeztetett fajokat tartalmazó fajlistákat. Ezen eredmények alapján jelölik ki a védendő területeket, különös hangsúllyal a Natura 2000-es területek kialakítására.

A természetvédelmi stratégia lényeges része a *mezőgazdasági technológiák szelektálása*, melynek keretében a kutatási eredményekre alapozva kijelölik azokat a technológiákat, módszereket, melyek a továbbiakban alkalmazhatók lesznek a védett területeken.

Mindezek a változások azonban közvetlenül érintik a helyi mezőgazdasági termelés térbeliségét, időbeliségét és az alkalmazott technológiákat, így közvetlenül hatnak a helyi társadalom alapját képező funkcióra: a gazdálkodási formára. Arra a gazdálkodási formára, melynek összetettségét, szimbolikus vetületeit (például a völgyben élő mágikus szokások vagy panteisztikus képzetek kapcsán) máig nem írták le kellő alaposággal.³⁰

Következtetések

A néprajz szemszögéből tanulságos vizsgálati szempontokat vet fel egy helyi kultúra (esetünkben a gyimesi) és a „fenntarthatósági stratégiák” összevetése és együttes elemzése, tekintettel azokra az alapvetően eltérő mintákra, amelyek megoldásaikat és működés-módjukat jellemzik.

³⁰ Csak egyetlen kézzelfogható, mégis messzire vezető és máig feltáratlan jellegzetesség: a gazdálkodás még meg sem értett térbelisége például nagymértékben befolyásolja a völgyben élők kommunikációs mintáit, az információátadás generációk óta alakuló jellegzetességeit.

Mind a két tudás- és gyakoratforma „környezetérzékeny” és a „fenntarthatóság” értékei szerint szerveződik, ám működés módjuk *alapjaiban* eltér. Ez persze nyilvánvalóan következik abból a tényből, hogy az egyik oldalról egy több száz éves adaptív helyi kultúráról, a másik oldalról pedig egy alig pár évtizedes természettudomány, az ökológia felismeréseire alapozott gyakorlati gondolkodás- és problémakezelési módról beszélünk. Anélkül hogy belevesznénk a tudomány kontra kultúra (racionalitás versus szimbolikus gondolkodásmód) útvesztőibe, az belátható, hogy ez a kettősség általánosságban gyakran nehezíti a tudományos eredmények/igények társadalmi befogadását.³¹

Különösen így van ez az ökológia (illetve gyakorlati oldalról a természetvédelem) esetében, hiszen e problématerület, illetve megoldási javaslatai ma igen komoly társadalmi legitimációval rendelkeznek, ami a felek egyenlőtlen erőeloszlása miatt bizonyos szempontból nehezíti a párbeszédet a helyi kultúra tagjaival. Másrészt vélhetőleg mind gyakoribb lesz ez a találkozás (tudniillik a helyi kultúra és a „fenntarthatósági stratégiák” között), hiszen a védelemre szoruló természeti értékek jórészt olyan központoktól távoli területeken maradhattak fenn, ahol mindeddig épp a jól alkalmazkodott helyi kultúra oltalmában élhettek túl.

Az ökológia természetvédelmi gondolkodásmódja, technikái azonban az ipari társadalomban alakultak ki, és talán nem túlzó azt feltételezni, hogy az ilyen helyzetekben működnek optimálisan. A természetvédelem általános elvek alapján, jobbára kultúrafüggetlen módon, természettudományos alapokon értékel (például eszerint

---

³¹ Molnár–Babai (2009) a tudományos és a népi ismeretanyag kapcsolatát, illetve különbségeit Aikenhead–Ogawa (2007) alapján így foglalják össze: *„Mind a modern tudományos, mind a népi ismeretanyag a világ megismerését célozza. Mindkettő racionális, empirikus, a mintázatok megfigyelése után leírásokat, magyarázatokat és előrejelzéseket alkot, melyeket folyamatosan ellenőriz. (...) A modern szaktudományoktól eltérően azonban a népi ismeretszerzés feltételezi (hiszi) a megfigyelőnek és megfigyeltnek személyes és erkölcsi kapcsoltságát, szemléletében gyakran monista, a megfigyelés holisztikus, gyakorlati célú, iratlan, elfogadó, spirituális tartalmú, megállapításai értékelvűek, általában nem számszerűsítettek, helyi érvényességűek, ugyanakkor gyakran évszázados tapasztalatokra alapulnak. (...) A modern tudomány a megfigyelő objektivitását feltételezi (hiszi), kérdéseiben gyakran antropocentrikus, ítéleteiben ugyanakkor értéksemlegességre törekszik, kétkedő, a misztikát kizárja gondolkodásából. (...) Módszereiben és elméletileg is redukcionista, eredményeit számszerűsíteni, rendszerezni és a valóság minél nagyobb részére általánosítani kívánja és nagyobbbrészt írásban rögzíti őket. A legtöbb tudományterület esetében predikcióiban a természet minél hatékonyabb kihasználását célozza (így például ugyanaz a földterület mérgek és műtrágya felhasználásával nagyobb tömegű élelmiszert termelhet).”*

jelöli ki a védendő területeket, állítja össze a védett növények listáit, s határozza meg az alkalmazható technológiákat). Némileg más azonban a helyzet akkor, amikor az ökológiai megoldásokat egy olyan, helyileg igen jól adaptálódott organikus kultúra esetében alkalmazzák, amelyet hosszú időn át a természettel való harmonikus együttműködés jellemzett, s amely harmónia esetleg csak az utóbbi időkben bomlott meg.

Ahogy azt a gyimesi példa kapcsán összeállított 1. táblázat is sugallja, a „fenntartható fejlődés stratégiák” racionális, tudományelvű, pragmatista tárgykezelése igen távol áll attól a jórészt reflektálatlan, cselekvési mintákban rögzült, szimbolikus jelentésfelhők bonyolult hálójával értelmezett világkezelési módtól, amely azt az organikus közösséget jellemzi, amely e teljesen más gyökerű „ökológiai gondolkodásmódjával” mind ez ideig éltette azokat a természeti értékeket, amelyek védelmét most a természetvédelem tekinti saját *kizárólagos* feladatának.

Gyimesi helyi kultúra	„Fenntartható fejlődés stratégiák”
A védelem nem cél, hanem a kultúra velejárója	Elvont módon maga a védelem a cél
A stratégiák nem tudatosak (reflektálatlanok)	A stratégiák racionális módon (általában tudományos alapon) működnek
Aktív-reflektálatlan fogalmi háló a gyakorlatban	Kidolgozott-tudatos fogalmi hálón alapulnak
Az adott helyhez történő évszázados alkalmazkodás során alakult ki	Általános (jórészt tudományos) felismeréseken alapulnak
Az adott kultúra részeként működik	„Kultúrafüggetlen” elveken alapulnak
Emberi viszonyulásokon, közösségi stratégiákon alapul	Alapvetően technológikus megoldásokat tartalmaznak
Nem jelentkezik önértékként	Önértékük által terjednek és nyernek alkalmazást
A természeti sokszínűség „védelme” magával hozza a kulturális-anyagi diverzitás meglétét	A természeti sokszínűség védelme nincs evidens kapcsolatban a kulturális-anyagi diverzitás megtartásával
Optimális esetben az adott technológia teljes folyamata áll finom visszacsatolások ellenőrzése alatt	Gyakran „cső végi” megoldásokat alkalmaznak
Együtt jár a világhoz történő szimbolikus viszonyulással	Nem szimbolikus, hanem tudatos világkezelést feltételeznek
A környezet globális (nem elemekre bontott) és alapvetően a helyi kultúrából következő értékítéletén alapszik	A környezet elemeinek részleges és elvont tudományos elvek alapján történő értékítéletén alapulnak

1. Táblázat: A fenntarthatóság kétféle stratégiája

Ezek alapján megkockáztatható, hogy a „fenntartható fejlődés stratégiája” szinte ugyanolyan módon érzéketlen a gyakorlatban a helyi kultúra még viszonylag érintetlen szimbolikus – hitbéli, mágikus gyakorlatot generáló, vallásos stb. – összefüggéseire, mint az általa korrigálni kívánt ipari-modernizációs, illetve fogyasztói kultúrán alapuló éthosz. Azokat hajlamos az esetek nagy többségében – legálábbis a gyimesi tapasztalatok alapján – valamiféle elvont felépítményként kezelni, amely távol esik a beavatkozások területétől, ezért számára érdektelen. Az ezekben a helyzetekben alkalmazott elméleti és gyakorlati módszeregyüttes nem képes automatikusan kezelni azt a nyilvánvaló és nagy számú irodalommal alátámasztott néprajzi tényt, hogy az említett szimbolikus összefüggések közvetlenül mintázzák a gyakorlati élet szinte valamennyi vonatkozását (termelés, tér- és időhasználat, technológiahasználat stb.) (Fél–Hofer, 1997; Tánczos, 1999, 2008; Keszeg, 2002; stb.).

Ez a szemlélet, illetve gyakorlati eszközrendszer ezért nem optimális egy hosszú időn át „természetet védő módon működött” adaptív humán ökoszisztéma „fenntarthatóvá alakítása” esetében. Nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a tudományos alapokon álló fenntarthatósági stratégia és az organikus, „premodern” viszonya nem egyszerűen jelenségszinten, sokkal inkább létéből fakadóan ambivalens. Megítélésem szerint az előbb ismertetett változások, illetve tudatos átalakítások – hasonlóan a modernitás jegyeit mutató változásokhoz – csökkentik, illetve csökkenthetik az ott élők esélyét identitásuk megőrzésére.

Hangsúlyozni szeretném, hogy ez általában nem a természet- és környezetvédelmi stratégiát végrehajtók számláját terheli, hanem a kétféle gondolkodás- és megismerésmód különbözőségének a következménye. Persze nem tagadható, hogy épp a környezet- és természetvédelem magas társadalmi presztízsének köszönhetően előforduló szakértői arrogancia és az „idő folyamatos szorítása” miatti felszínes előkészítés hátráltatja az amúgy is meglévő nehézségek megoldását.

Ilyen helyzetben talán az egykor volt optimumból kiindulva, arra építve lehetne a megoldásokat (általános védelmi listákat) kialakítani, a lehető legnagyobb tekintettel nemcsak a védendő természeti értékekre, de az azt hosszú ideje fenntartó szociokulturális adottságokra is. Máskülönben a mégoly jó szándékú beavatkozások is a tájat fenntartó közösség komoly sérüléséhez vezethetnek, még azelőtt, hogy megismerhető, feltárható lenne, hogy mit kellene átmenteni abból az identitás, végső soron a Hely megőrzése érdekében.

Ahhoz, hogy ez az ellentmondás valamiképp feloldható legyen, meg kellene próbálni a fenntarthatóság elérése érdekében alkalmazott módszerek közé emelni, e módszerekhez illeszteni azokat a néprajzi, szociológiai, humánökológiai módszereket, amelyek képesek beemelni a fent említett hiányzó ismereteket a fenntarthatósági stratégiába (de talán nem túlzás azt állítani, hogy talán a teológia, filozófia is hasznosan alkalmazható tudásterületek volnának). Csak néhány területet említve ezekből: a közösség anyag- és energifolyamatainak legalább áttekintő feltárása, a helyi közösség adaptációs folyamatainak vizsgálata, a közösségi kapcsolatrendszerek stabilitása és diverzitása, a helyi terek működése (akciós terek, közösségi terek, szakrális terek stb.), a közösség életútmintái, a szimbolikus környezet vizsgálata (vallási és hitbéli jellemzők, mágikus cselekvések, a helyi értékstruktúra stb.).

Persze kézenfekvő erre a felvetésre azt mondani, hogy mindez rengeteg időt és pénzt igényelne – és ezek egyike sem áll rendelkezésre. Igen, ez igaz. Ezek hiányában viszont finoman szólva is mindössze kétséges eredmények születhetnek, amelyek jó esetben szolgálhatnak ugyan egyfajta elvont természet- és környezetvédelmi fenntarthatóságot, de már sokkal kevésbé azt a közösséget, amely létrehozta a Gyimesek világát.

És ami nem kerül sem pénzbe, sem időbe: meg kellene végre tanulnunk mélyebben és átfogóbban, de még inkább: *nagyobb alázattal* felfogni és elfogadni e lenyűgöző értékeket létrehozó helyi kultúra, illetve az azt létrehozó emberek, közösségek állapotát és útját. És csak ezek után látni hozzá, az eddigieknél sokkal óvatosabban, és talán nem is csak a megértés racionális eszközeire támaszkodva e lenyűgöző völgy megmentésének, mert

*„Csodálatos asszonynak hívják:
ő a völgy örök szelleme.
A csodálatos asszony kapuja
ég s föld gyökere.
Végtelenül munkálkodik,
nem fárad el sose.”*

/Lao-ce: Tao Te King/

Ez az idézet valami módon – nem tudományosan; sőt éppen, hogy nem tudományosan, de – kapcsolódik mindahhoz, ami itt Gyimesben is a „helyben való lét” megértésének feltétele, annak, hogyan teremthet az ember helyet magának a világban, kapcsolatba lépve a Létezőkkel, majd hogyan „lak(oz)hat” abban – heideggeri értelemben.

HIVATKOZÁSOK

- Aikenhead, G. S. – Ogawa, M. (2007): *Indigenous Knowledge and Science Revisited*; Cultural Studies of Science Education 2 (3), 539–620.
- Balázs Hegedűs Cs. – Bándi E. – Lukács L. – Tőke Á. (2008): *A Pogány-havas Kistérség környezeti stratégiája*; Csíkszereda (kézirat)
- Biczó G. (2003): *A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának pragmatikus példája: Gyimes esete*; in. Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.): *Helye(in)k, tárgy(in)k, képe(in)k a turizmus társadalomtudományos magyarázata*; Tabula könyvek 5, 40–50.
- Biczó G. (2005): *A hagyományos gyimesi kultúra és értékrend válsága a generációs konfliktusok tükrében*; in. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*; MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 467–477.
- Biczó G. (2007): *Autenticitás és/vagy modernitás? Társadalomtudományi észrevételek a gyimesi kistérség komplex fejlesztési tervét előkészítő párbeszédhez*; a *Gyimes a XXI. században* című konferencia előadásának kézírata, Gyimesközéplak, 2007. szeptember 29–30., <http://www.poganyhavas.hu/img/biczog..doc> (2011.05.07-i állapot szerint)
- Bíró R. – Demeter L. – Knowles, B. – Rodics G. (szerk.) (2010): *Hegyi kaszálók – A biológiai sokféleség és hagyományos kultúra találkozási pontjai*; Csíkszereda
- Douglas, M. (1999): *Implicit Meanings – Selected Essays in Anthropology*; Routledge, Taylor & Francis Group, London, New York
- Fejős Z. (1998): *Modernizáció és néprajz*; in. Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*; Néprajzi Múzeum, Budapest
- Fél E. – Hofer T. (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*; Balassi Kiadó, Budapest
- Hajdú K. – Kelemen Z. – Németh P. – Probáld K. – Rodics G. (2008): *A Pogány-havas Kistérségi Társulás turizmusfejlesztési stratégiája és programja*; Csíkszereda, kézirat
- Horn G. (2001): *A turizmus hatása az ökológiai és társadalmi sokféleségre*; Kovász 5 (3–4), 153–165.

Ilyés Z. (2000): *Az ökomuzeális hasznosítás Gyimes hagyományos kultúrtáji képének megőrzésében*; in. Cseri M. – Kósa L. – T. Bereczki I. (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*; Szentendre, 291–300.

Ilyés Z. (2006): *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben*; Disszertációk az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszékéről 1., Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, Eger

Ilyés Z. (2007): *A gyimesi kultúrtáji örökség megőrzésének és továbbfejlesztésének lehetőségei*; Gyimes a XXI. században című konferencia előadásának kézírata, Gyimesközéplak, 2007. szeptember 29–30., <http://www.poganyhavas.hu/img/ilyeszoltanosszefoglalo.doc> (2011.03.13-i állapot szerint.)

Keszeg V. (2002): *Homo narrans – emberek, történetek, kontextusok*; Komp-Press Korunk baráti társaság, Kolozsvár

Lajosa V. (2009): *Testek–tisztaság–modernitás – Kulturális és társadalmi összefüggések Moldvában a báje kapcsán*; in. Juhász K. (szerk.): *Tiszta sorok – Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*; L'Harmattan, Budapest, 159–171.

Lantos T. (1999): *Nonprofit mítosz*; Kovász 3 (1–2), 21–49.

Lao-ce (1994): *Tao Te King*; Weöres Sándor fordítása, Tercium, Budapest

Molnár Zs. – Babai D. (2009): *Népi növényzetismeret Gyimesben I. – növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret*; Botanikai Közlemények 96 (1–2), 117–143.

Murányi V. (2007): *„Belédobják azokat a flakonokat, s itt, a Tatros partján billegtetni a szél.” – Hulladékkezelés Gyimesközéplakon a 21. század elején*; Tabula 10 (1), 59–74.

Nagy Kalamász I. (2008): *Stratégiák a kultúra gazdasági felhasználására a Gyimesi-szorosban*; in. Bódi F. (szerk.): *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*; MTA PTI, Budapest

Pócs É. (szerk.) (2008): *Vannak csodák, csak észre kell venni – Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.*; L'Harmattan, Budapest

Tánczos V. (1999): *Csapdosó angyal*; PRO-PRINT, Csíkszereda

Tánczos V. (2008): *Elejtett szavak – Egy csíki székely ember nyelve és világképe*; Bookart, Csíkszereda